

Тынчтыкбек Чоротегин

**АЛА-Тоонун
Батыштагы Бүркүтү**

**(Азамат Алтайдын
90 жылдык мааракесине)**

Бишкек 2010

Тоо элинин бозгундагы абазы

Жыйырманчы кылым кыргыз улутун дүйнөлөшүү жараянынын тегирменине салган өзгөчө өлуттуу сыноолордун жаңы доорун баштап берди. Дал ошол доорду бүгүнкү кыргыздар бир катар мамлекеттерди байырлап баштан кечирүүдө.

Эгерде Биринчи дүйнөлүк согуштун ирегесинде (1914-жылга карата) кыргыздар негизинен падышалык Орусиянын, Цин сулалеси ойрон болгондон кийинки Кытайдын жана Улуу Британиянын үстөмдүгүн биротоло орнотууга каршы айыгышып күрөш жүргүзгөн Ооганстандын курамында үчкө жиктелип калса, ал эми Экинчи дүйнөлүк согуштан соң кыргыз топтору дүйнөнүн башка аймактарына да жайылды.

Тээ Улуу Үркүн маалында Кытайга жана башка мамлекеттерге өтө качкандарды, Сталин доорунда үй-бүлөлөрү менен же кокой башы Сибирге же Украинага айдалгандарды айтпаганда, жыйырманчы кылымдын алгачкы үчилтигинде анча мынча гана кыргыз улан-кыздары башка өлкөлөргө байырлаган. Ал эми 1939-1945-жылдардан соң бул жараян ого бетер канатын кеңири жайып, кыргыз баласы тээ Америкага, Батыш Европага, Австралияга жана Африкага аттанды.

Арийне, улут болгон соң, анын сандык эмес, сапаттык жагын арттырган, анын жаркын болочогун камсыз кылууга белсенген кулундары болбой койбойт эмеспи.

Жыйырманчы кылымдагы кыргыздардын үнүн да, үмүтүн да бүт дүйнөгө угузган, бозгун болуп жүрүп да өз тагдырын алыста калган Атажуртунун жаркын келечеги үчүн күрөшкө баш ийдирген инсандарынын сабын баштап берген кыргыздын чыгаан уулу - Кудайберген Кожомбердиев (Азамат Алтай) эле.

Бул улуу инсан кыргыз үнүн эл аралык журналистиканын деңгээлине чыгаруу жараянынын башатында турду. Кыргызга демократия, ачыктык, айкындык, терең маалымдуулук, адам укуктарын кадырлоо идеяларын ырааттуу таркаткан Азамат Алтай агабыз улутубуздун кийинки тагдырына терең из сал-

ган, акыркы деми чыкканга чейин сөзү менен да, иши менен да өрнөк болгон кадырман аксакалыбыз катары түбөлүккө эсте калмакчы.

Ата-теги тууралуу учкай сөз

Дароо эскерте кетээрибиз, бул залкар публицист жана журналисттин азан чакыргандагы ысымы - Абдымурза болгон экен. Эки айдан соң гана ага Кудайберген деген ысымды жергиликтүү молдо берген. Атасы - жашынан жалчы болуп, мээнеткечтиги менен акырындап орто чарбага ээ болгон, өтө байып да кетпеген, өзгөчө жакыр да болбогон Кожомберди Теке уулу.

Ал бугу уруусунун ичиндеги кыдык уругунун Асан уулдарынан чыккан.

Кожомберди 1916-жылкы улуттук боштондук көтөрүлүшүнөн кийинки азаптуу Улуу Үркүн маалында Кытайга качып барып, падыша өкмөтү кулаган соң кайтып келген. Батышта бозгунда жүргөн уулунун аманчылыгын тилеп жүрүп, Кожомберди 1963-жылы сентябр айында дүйнөдөн өткөн.

Атасынын саймедирлеп айткан санжыралык баянын Азамат Алтай өз эскерүүсүндө учкай келтирет (бул чакан эмгегибизде Азамат Алтайдын буга чейин жарыялана элек эскерүүсүн булак катары кеңири пайдаландык; Азамат аганын жээни Гүлнара терген жана кесиптештерим Венера Сагындык кызынын, Султан Жумагуловдун, Кубат Чекировдун жана менин редактордук “анча-мынча сыдыргыбыздан” өткөрүлгөн бул эскерүүнү жакын арада жарык көрө турган китептен окуй аласыздар):

“Биз төрт атанын балдарыбыз. Борулчунун төрт уулунан тарагандардын көбү - Айтбай тукуму, анан Алтыбай, үчүнчүсү - Мырзабектер, төртүнчүсү - биз, Асан тукуму...”

Энеси Кантике Черикчи кызы - тондук саяктардан экенин да ал өз эскерүүсүндө белгилейт.

Атасы менен энеси 1918-жылдын соңунда баш кошушат.

“Төркүнүнө жуучу жибердим. Кантике сунушумду четке какпады. Ошентип үй-бүлө курсам деген тилегим ишке ашып, 1918-жылдын аягында мен түбөлүк түндүк көтөрдүм. Кыялымдын чорттугуна карабастан алганым мен кыйналсам кыйналды, кубансам кубанды дегендей, маган жөлөк болду. Акырында адам катарына кошула баштадык. Биз үйлөнгөндөн кийин бир жыл сегиз айдан кийин сен төрөлдүң...” - деп атасы Кожомберди айтып калчу экен.

Туулган жери, күнү жана азан чакыргандагы аты

Кудайберген Кожомберди уулу (Азамат Алтай) агабыз 1920-жылы 15-сентябрда Кыргызстанда, тактап айтканда, Ысык-Көл облусунун Тоң районундагы Корумду (кийинчерээк - Кызылчек, андан соң - Бөкөнбаев) айылында туулган.

Өз киндик каны тамган айылды Азамат ага “Жайлоо дейин десең жайлоо эмес, кыштак деп аташка да негиз жок. Жака болуп жайкалган буудай бышпайт, жайлоо болуп чайпалган тулаң өспөйт. Үч тарабы тоо,” - деп эскергени бар.

Корумду айылынын тургундары кийинчерээк колхоздор акырындап ирилеше баштаганда айылдан 30 чакырымдай төмөндөгү ири кыштакка (азыркы Бөкөнбаевге) көчүрүлгөн.

Албетте, 15-сентябрды Кудайберген жарык дүйнөгө келген нагыз күн катары айтуу кыйын, анткени ал бул датаны өзү эле (тээ совет кыргыз жазуучулары 7-ноябрды өздөрүнүн туулган күнү катары тандаган сыяктуу эле) төрөлгөн күнү катары тандап алган:

“15-сентябрь - менин өзүмдүн коюп алган күнүм. Биздин заманда качан, кайсы күнү туулгандыгыбыз жөнүндө эч кимдин кабары жок. Болгону атамдын айтканы боюнча - “күздүн күндөрү” дегени гана боюнча болжолдоп жазылган күн”, - дейт Азамат ага.

Баарынан кызыгы, эске тутуусу айрыкча мыкты болгон Азамат Алтай ага өзүнүн эскерүүсүндө ата-энесинин жана жакындарынын өзүнө койгон ысымдарын чып-чыргасын коротпой эскерип жазат:

“...Атыңды бир канча жолу котордук. Жакын туугандарыбыздын ар кимиси өз көңүлдөрүнө жаккан аттарын коё беришти. “Уул төрөлдү” дегенди укканда, азан чакырып, биринчи оозума келген атың Абдымурза болгон. Эмне үчүн оозума ушул ат келгенин ушу күнгө чейин билбейм” - дечү эле атам. Эжем Турдукандын койгон аты Мудуң. (Чамасы, менин кыйналып-кысталганымды ойлогондон болсо керек). Кийин жеңелериң ушул ат менен тергешчү.

Он коюм он алтыга жетти. Ороодо даным, короодо малым бар. Кунаным ат болду. Уюбуз сүт берип турат. Жаңы турмуш баштаган адамга бу жакшылык эмей эмне?

Уулум төрөлгөндө кой союп, туугандардын башын бириктирип, жентек бердим. Мына ошентип катындын эри, баланын атасы болдум. Бу күндөрдө өзүмдү бактылуу адамдарданмын деп санаар элем. Бир-эки ай өткөндөн кийин сенин туулганыңа эл чакырып, той кылдым. Сага ат койдук. Ошондо Акун молдокем саган азыркы атыңды койду Кудайберген деп. Сен ак-жолтой болдуң. Артындан карындаштарың төрөлө берди,” - атасынын бул айткандары Кудайбергендин жадында унутулгус болуп жазылып калыптыр.

Жазмыштын ныгырган мүшкүлү

Үй-бүлөсүн өзү үчүн чеп сезген, эмгекчилдиги, топуктуулугу меңен айырмаланган Кожомберди үчүн Улуу Үркүндө Кытайга чейин барган турмуштук тажрыйбасы өтө чоң рол ойносо керек.

Жер айдап, эгин эккенден сырткары, тээ 1920-жылдары Кожомберди да айдап (“Ысык-Көлдүн кызыл апийимдери тасмасы эсиңизде дедир), апийимди Кытайга каттаган

соодагерлерге берип жиберип, ал жактан үй-бүлөсүнө кийим-кечек алдырган учурлары да болгон экен.

1930-жылдардын башы. Колхоздоштуруу жараяны жүрүп жатты. Мурдагы жалчы Кожомбердинин үй-бүлөсү турмуш каатчылыгын акырындап жеңип, тыңыраак жашай баштаган чак болду. Бирок айылда дарыгердин жоктугунун айынан Кожомбердинин үй-бүлөсүнө мүшкүл түштү, анын беш кызы дээрлик удаа чарчап калды.

Мезгилсиз “учуп кеткен” карындаштары тууралуу Кудайберген Кожомберди уулу мындайча эскерет:

“Биз сегиз элек. Мен 1928-жылы мектепке барган элем, 1929-жылы карындашым Бейшеканбы, Дүйшөканбы, экөөсүнүн бирөө менен мектепке барчу элем. Ал эми 1930-жылы үчөөбүз барып жүрдүк. Маркум Кантике энем кызылча чыгып бетинде бир аз чаары бар эле. Атамдын боюндай бою келишкен, капкара чачы бар эле.

Кийинки жылдары менин аркамда төрөлгөн беш карындашым бир жылдын ичинде биринин аркасынан бири өлүп кетишти. Ошол жылдары “кызылча” деген оору бар эле, догдур деген жок, ошого карабастан эл арасынан чыккан бирин-серин эчи-домчулар келип эмдешчү. Кыз бечаралар көтөрө алышпайды, мен көтөрүп чыктым да, тирүү калдым.

Ушул беш карындашымдын бирөөнү атамдын сүйгүнчүктүү карындашы Турдукан эжем багып алган эле, ошол кыз да так ошол жылдары кайтыш болду. Энемдин капкара чачы бир жылдын ичинде агарды, карылыкка анчалык моюн бербесе да, бирден кейпинен кетип, турмушу оордогонун ушунчалык сезсе керек. Кайгы деген кайгы да...”

Бул кайгы энесинин саламаттыгына өтө оор кесепетин тийгизген экен.

Жазмыш деген ушул да, кээде опол тоодой жакшылыгын, кээде улам жаңы азап-тозогун жиберет тура!

Дал ошондой оомал-төкмөл учурда кыздуу болуп, ата-энесинин чечекейи чеч болуп кубанып турган көз ирмем бат эле алай-дүлөй бороондуу маанайга орун берет: Кантике апанын акыбалы төрөттөн кийин кескин начарлайт. Бул каргашалуу учур - 1932-жыл болчу.

Энеси Кантике Черикчи кызы өзүнүн “көкүрөк күчүгү” - кызы Күлшараны дүйнөгө алып келип, бирок төрөттөн тыңый албай көз жумганын Кудайберген (Азамат) ага өзү мындайча эскерет:

“Бала туулгандан кийин жети күн өттү. Үйдү ары-бери айланып жүргөн элем, бир убакта идиш-аякты, жууркан-төшөктөрдү эшикке чыгара башташты. Жүрөгүм “солк” дей түштү. Атамдын көзүнөн чыккан жаш мени да бакыртты. Кайдандыр колума таяк тийди. Үй алдында боздоп ыйлап турам.

Кайдандыр тез арада эле андан-мындан топтолгон көп адамдар өкүрүп келип жатышты. Анда-санда жанымдан өтүп бара жатышып «Төркүнүнө кабар» деген сөздөрүн кулагым чалып калат. Таякелериме кабар кеткен. Алар биз жашаган жерден 40-50 чакырым алыс.

Экинчи күнү болгондо алар ат арыта жетип келишти. Менин «энекеlep» боздогонума таякелеримдин “бир боорум” деген кайгылуу үндөрү жуурулушту. Аял-эркек дебей бизге кошулуп, көз жаштарын төгүп жатышты...”

Энесинин сөөгүн түбөлүк жайга узатаарда өспүрүм Кудайбергенге көрсөтүшкөн эмес.

Ал эми ымыркай карындашына ат тандаганда, туугандарына тээ Улуу Үркүн маалында Чыгыш Түркстанга (Ак-Суу шаарына) чейин качкан учур эске түшөт. Ошондо аларга тээк болуп, ачкачылыктан куткарган кытайлык кыргыздын бир кызынын ысымын Кожомбердинин кызына беришет:

“...Кичинекей кызга эки күн илгери ат коюшкан, 1916-жылдагы орус падышасына каршы козголоңго катышкан бир агалар. (Алар) Кытай жергесине качып көп кыйынчылыктарды башынан өткөргөн. Ошол кыйынчылык, ачарчылыктын тумандуу күндөрүндө Кытайдын Түркстанында жашаган бир кыр-

гыз үй-бүлөсүндө калып, жанын сакташка жардам берген кичинекей кыргыз кызынын кадырына карап, ошол кыздын атын койду. Аты Күлшара эле”.

Ал эми Күлшарадан башка дагы бир карындашы - Каргадай. Ал 1930-жылы төрөлгөн. Аны атасы Кожомбердинин карындашы - Турдукан эжеси менен Аламан жездеси багып, “канаттууга кактырбай” бапестеп чоңойтконун Азамат ага эскерет.

Советтик доордогу жаштыгы

Азамат ага совет доорундагы өзгөрүүлөрдүн баарын тең эле четке кага берген эмес.

Тоталитардык доордун запкыларын жана коомду чидерлеген кедерги системасын ашкерелеген менен, совет заманы кыргыздарга билим-илим, көркөм өнөр жаатында ири мүмкүнчүлүктөрдү түзгөнүн да Азамат Алтай баса белгилеп айтаар эле.

Өзү да совет мектебинин таалимин алып, анын үзүрүн бозгунчулукта жүргөндө көрүп, Батыштын экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки доордогу “турмуштук” университети аркылуу чет жердеги бараандуу кыргыз интеллектуалына айланган. Түркияда университетте бир нече ай окуганын да өз эскерүүсүндө учкай баяндаган.

Ошондой болсо да, ал жаш чагындагы билимге умтулуусун, Ысык-Көл кылаасында алган таалимин өтө жогору баалаар эле. “Атаганат, Ооганстандагы Памир кыргыздары биз көргөн билимдин четин да көрбөй, түркөйлүктүн туткунунда кала беришпедиби”, - деп айтып калаар эле.

Анын жаштык кезеңинин айрым урунтуу учурлары тууралуу сөз козголгондо, Тоң аймагынан чыгып, көл кылаасынын түндүк-чыгышына - көп улуттуу Түп районуна келип окуп кеткен кезин да сөзсүз белгилөө абзел. Баса, Түптө жүргөндө комсомолго өткөн экен.

Түптөгү зоветтехникумдагы окуусун акырына чейин улантпай калганы - үй-бүлөгө жардам берүү зарылдыгынан улам болгонун ал мындайча жазат:

“(Түптө) биринчи курста окуп жүргөнүмдө үйдөн кабар келип турду. Атамдын башына кайрадан оордук түшө баштаган. Сонунбүбү жеңем да колхоздо иштегендиктен, бала бага албайт. Гүлшара дагы жетимдик турмушун өткөрүп жатат дегенден кийин биринчи курсту бүтүрүп, 37-жылы атама жардам берейин деп кайра Тоңго келдим. Келгенден кийин карындашымды карап, өзүм мектепке барышты уланттым. Анда М. Горкий атындагы орто мектеп болуп калган эле. Анда мен тогузунчу класстан баштадым.”

15 жашында Түп районундагы зооветтехникумда бир жылдай чала-була окуп келгенден кийин комсомолдун Тоң райондук комитетинде жаш муундарды тарбиялоо бөлүмүндө иштеп жүрдү. Бул үчүн ал атайын Токмок шаарына жиберилип, андагы пионер бөлүмүн башкаруучулардын Кыргызстан боюнча алты айлык комсомол курсун бүтүргөн.

Аскерге чакырылаар алдында (1940-жылы жай мезгилинде) Кудайберген коммунисттик партияга да мүчөлүккө алынган болчу.

Жаш калемгер

Кудайбергендин (Азамат Алтайдын) журналисттик чыйыры 1936-жылдан башталат.

Жаштык күлгүн учурунда кантип кабар жазууга кызыгып калганы тууралуу Азамат агай мындайча эскерет:

“...Мен алтынчы класста окуп жүргөнүмдө Сабыр Калканов деген бала менен бир партада отураар элек. Сабырдын макалалары «Кыргызстан пионери», «Ленинчил жаш» газеталарына чыга баштады. Кийин “сенден кембимби” дегендей атйандашып, өзүм макала жаза баштадым. 1936-жылы «Китептердин дайны жок» деген макаламды «Кызыл Кыргызстан» газетасы жарыялады. Ошентип мен басма сөзгө кызыга баштадым...”

Жарык көргөн макаласы аны ого бетер шыктандырып, калемин андан ары “бүлөй” баштайт.

Досу Сабыр экөө бир ирээт калемдешип фельетон жазып, айылдык кеңештин төрагасы Күчүбаев дегендин өз жубайына көрсөткөн кордугун ашкерелеген.

Айтылуу акын Жоомарт Бөкөнбаевдин жубайы, акын Тенти Жунушбай кызы (Адышева) Кудайберген Кожомберди уулунун классташы болгон.

1940-жылы августта Тенти бала төрөгөнүн угуп, Кудайберген каттоочу аркылуу Жоомарттыкына бир чанач кымыз жиберген.

Ал кезең кыргыздардын жапатырмак билимге умтулган учуру эле. Айыл-кыштактарда чогулган калайык сабаттуу балдарга китеп-гезиттерди үн чыгара окутчу. Нечендеген дастандар, ырлар, аңгемелер жалпы жамаатка окутулган. Чыгармаларды мыкты окуп берген уландарды жеңелери кээде “молдо бала” деп тергеген учурлар болгон.

Азамат Алтайдын мууну латын арибин өздөштүргөн, ал эми 1928-29-жылдарга чейин таалим алгандар болсо кыргыздын арап арибин өздөштүргөн. Алардын бир даары үчүн жаңы латын ариби чоочун болуп, жаңы арипти өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк ала албаган мурдагы билимкөйлөр алеки заматта “сабатсыз” болуп калышкан. (Бул кейиштүү тагдыр кыргыздын кирил жазмасы үстүртөдөн таңууланган 1940-жылдан тартып латынча билген далай кыргыздар үчүн да кайталанды).

Орус тилин жана адабиятын өздөштүрүү аркылуу 1930-жылдардагы чүйлүк жана ысык-көлдүк кыргыздар кирил жазмасын да дурус билишкен.

Айтмакчы, Азамат Алтай өзү арап арибин ыктыяры менен өз алдынча үйрөнгөн экен (бул тууралуу ал “Касым ага менен Молдо Кылычты окуй билиш үчүн мен араб тамгасын үйрөндүм,” - деп эскерет).

Кээде өзүмчө ойлоп койом: эгерде Азамат Алтай Кыргызстанда жүргөндө эле латын арибин өздөштүрбөгөн болсо, анда анын Батыштагы жазма маданиятка ыңгайлашуусу канчалык узагыраак болмок эле? Эгерде ал Түптө жана Токмокто

кошумча окубаган болсо, классташы менен атаандашып чыгарма жаза баштабаган болсо, анда ал “Азаттык” үналгысын түптөөгө катышат беле?

Тондун элеттик чөйрөсүндө туулуп-өсүп чоңойгон, өз мууну үчүн ортороок эле билимдүү болгон Азамат ага дилгирлиги, тыңдыгы, өжөрдүгү, изденгичтиги жана тынымсыз мээнети менен улам жаңы сынактарга татыктуу туруштук берип, улам жаңы серелерге чыга келсе керек.

Балтиядагы аскердик кызмат

Азамат агай 1940-жылы сентябрда Кызыл аскерге чакырылды. Тондон “Киров” деген кемеге түшүп, Балыкчыга жетишти. Андан жүк ташуучу машине менен Бишкекке келишти.

Пишпек темир жол бекетинен аскерлерди узатуу жөрөлгөсүнө ошол кездеги Кыргызстандын аскер комиссары, генерал Иван Васильевич Панфилов (1892-1941) да катышканын Азамат ага учкай эскерет.

Анын 1940-жылдагы окуялар тууралуу эскерүүсүнө кылчайсак:

“Биздин эшелон 17 күн дегенде Литвага келди. Ал убакта Литванын борбор шаары Каунас эле. Каунаста бизди аскерий бөлүккө бөлүштү. Менин жанымдагы балдардын арасындагы жогорку билимдүүлөрдү бир ротага бөлүндү. Бул келечектеги запастагы орто командирлер. Мен андан-мында окугандыктан, 8-класстагы билимим бар деп жаздырып койгомун. Полктун кенже командирлерин даярдай турган курсанттардын катарына кошушту....”

Бул жыл - бир чети, Советтер Биримдиги экинчи дүйнөлүк согуштун алоо отун өзүнөн Молотов-Риббентроп келишими аркылуу оолактаткысы келген, ошол эле учурда, Балтика боюндагы эгемен жумурияттарды жана башка айрым аймактарды каратып алуу аркылуу, иш жүзүндө улуу согушка Гитлердин аргасыз ынтымакташы катары катыша баштаган учур болсо, экинчи чети, басып алынган жерлерде сталиндик “та-

залоолор” жүргүзүп, аскер күчү менен балтиялык калктарды байлап-матаган кезең эле.

Балтиялык калктардын совет режимине карата жек көрүү сезимин биз өз убагында эч бир тарых китептен окуган эмес элек. Эсимде, 1977-жылы Ысык-Көл өрөөнүндө студенттик кошуундардын эл аралык фестивалы өттү. Ошондо литвалык студенттер менен да жолуктук. Жыргалаң курортунун аймагында литвалык студенттер менен чогуу да туруп калдык.

Ошондо бир литвалык тарыхчы студент мага өз элинин маданияты “орустукунан ашса-ашат, бирок кем калышпайт, биз музей көрүү үчүн Ленинградга барбайбыз, өзүбүздүкү жетиштүү” дегендей оюн айтып, таң калдырган.

Ала-Тоодо Михаил Горбачовдун убагында гана айкындуулуктун желаргысы менен Балтия боюндагы калктардын саясий маанайынан кеңири кабардар боло баштаганбыз.

Ал эми Азамат Алтай жаңы гана эгемендигинен айрылып, өзгөчө күйүт тарткан балтиялык жергиликтүү калайыктын Советтер Биримдигине карата терс мамилесине ошол 1940-жылы өз көзү менен күбө болгон экен.

Жергиликтүү калк үчүн Кызыл армия “баскынчы аскер” катары кабыл алынганын ал мындайча эскерет:

“Бизди литвалык калк анчалык көңүлдүү тосподу. Тоспогондун себеби бар экен. Советтер Союзу “Литвалык парламент бизди чакырды” деп өз аскерлерин киргизип, Балтика жээгиндеги Латвия, Литва, Эстонияга Кызыл Армия куралдуу күчтөрүн киргизип өзүнө каратып алган. Мына ушул мамлекетке мен баскынчы аскер катарында келдим.

Ошол жылдын суугу ушундай катуу болду. Кийин уктум, Советтер Союзунун аскерлери өздөрү гана келбестен, Орусиянын суугун кошо ала келишти деп даттангандарын...”

Дагы бир жагдай - жаш кыргыз жоокеринин жергиликтүү карапайым литвалыктардын турмушуна, алардын маданий-этнографиялык өзгөчөлүктөрүнө өтө кызыгуу менен үнүлгөндүгүндө.

“...Талаада (аскердик машыгууда) жүргөнүбүздө мен айылдагы дыйкандардын турмушу кандай экен деп кызыгып,

үйлөрүнө кирдим. Үйлөрүнө кирсем таптаза, керебеттер коюлган, терезелери ачык, үйлөрү ысык, ушундай бир жыргалдуу турмуш сыяктуу көрүндү алардын турмушу. 40 градус суукта тышта аскердик сабакта жүргөндө үйлөрүнө кирсең, бейишке киргендей сезесиң. Жылынып алып, - орусча сүйлөй алышчу эмес, өзүлөрүнүн тилинде сүйлөшчү, - жаңсап түшүнүшчүбүз. Мен келгенде «сен орус эмессиң, сен да бизге окшогон башка калктансың» деп мага боору ооруп, тамактарын беришти. Аскер сабактарынан келгенден кийин “Эмне үчүн Советтер Союзу «капиталисттик мамлекеттерде ачкадан өлгөн дыйкандар көп» деп бизди ушунча алдап келди, деп ойлончумун...”

Азамат Алтай, албетте, буга чейин эле айрым советтик үгүт өнөктүктөрүнө бүдөмүк болсо да макул болбой келгенин эскерет.

“...Мен коммунисттик мамлекеттин гражданы (атуулу) болсом да, алданып келгенимди 1937-38-жылдан бери элден билет элем. Касым Тыныстановду эл душманы, феодалчыл, байчыл, улутчул деп каралашкан эле. Касым агага окшогон кыргыздардын көзүн ачкан, тамга тааныткан адамды каралоого эч кимдин акысы жок деп ойлоор элем,” - дейт Азамат Алтай.

Албетте, Балтия жергесинде өзү үчүн ачылган турмуш чындыгы тууралуу жаш жигит жанындагыларга айтпай койо алган жок. Тике сүйлөп, оюн тайманбай туюнткан жаш жигиттин бул кылыгы ал үчүн партиялык белеттин кунуна турат:

“Азыр ушул Литвадан баштайын да. Анда партиялык комитеттин жыйналышы болду. Жыйналышта коммунист Кожомбердиев литвалык дыйкандардын турмуштарын көрүп, жанындагы жолдошторуна айтып жүрөт деген шылтоо менен мени коммунисттик партиянын катарынан чыгарып коюшту. Ошентип, менин партиялыгым узакка кетпеди, бир жыл да болбоду...” - деп эскерген Азамат Алтай.

Литвадагы аскердик кызмат анын советтик коомдун ачуу-таттуу турмушу тууралуу көз каранды эмес талдоосу башталган учур болуп калды.

Улуу согуш

Кийинки, 1941-жылы 22-июнда Улуу Ата мекендик согуш башталып калды. Азамат ага бул улуу согушка Балтия аймагында, Неман дарыясынын өрөөнүндө жүрүп кирди.

“Мына ошентип 1941 -жылдын июнь айындагы окуялар келди. Биринчи күнү немистер каршы алышты. Немистердин танкалары көпүрөдөн өтүп жатты. Бизди талаага жайлаштырып, «атышкыла» деген команда беришти. Душман келди.

Ошондо Белов деген старший (ага) сержант майдан талаасында өлдү. Взводдун командири Зубков деген лейтенант эле, ал мага: “Бооруң менен сойлоп барып, Беловдун комсомол билетин алып келесиң!» деген буйрук берди...”

Жаш кыргыз жоокер жаадырылган окко карабастан, алдыга сойлоп жөнөйт. Эптеп Беловдун сөөгүнө жетип, анын кансырап өлгөнүн көрөт:

“...Мына ушунда түшүндүм, биздин ага чейинки согушка даярданганыбыз жалган экенин, эми адам өлдү, анык согуш башталган экен деп түшүндүм. Солдаттын жанында эки адрес болот: бири үйүнүн адреси, экинчиси кайсы бөлүктөн экендиги, ошолорду да кошо ал деп буйурду. Мен сойлоп жетип, (Беловдун) комсомол билетин алдым, адрестерин да алдым.

Немистер атып турду. Мен өлүктү үстүмө жаткырып коюп алдым. Кайтып артка сойлогонумда да, өлүктү бир аз жерге кошо сүйрөдүм октон калкаланып. Кудайым мени сактады, немистердин огу жаныма эле түшүп турду....” - деп эскерет Азамат Алтай.

Ал жааган октон эптеп качып чыгып, бирок өзүн күтпөстөн чегинип кеткен өз батальонун дароо таба албай калат. Бир нече күндөн соң гана акыры өз бөлүгүнө кайтат.

Аскердик машыгуу советтик жаш жоокерлер үчүн жетишсиз болгонун, аскердик жетекчиликтин өксүктөрүн, жапатырмак чегинүүдөгү баш-аламандыкты өз башынан кечирген жоокер кийинчерээк бул тууралуу мындайча жазат:

“...Ушул батальон менен биз чыгышты карай эмес, түндүк-чыгышты карай качып жүрө бердик. Мына ушинтип август айынын аягына чейин согушка катыштым. Бир советтик танканы, бир советтик самолётту (учакты) көрбөдүм.

Ушундай башаламандыктын себеби эмнеде болду? Бизди аскерде жүргөндө чабуулга чыгышты үйрөтүшкөн, Кызыл армиянын трагедиясы - бизге чегиништи үйрөтүшпөгөнүндө. Чегингенде башаламандык болду, ким кимди башкарат, ким кимдин командири, кайда баратабыз, ким менен согушабыз, менимче, (бул суроолор) эч кимдин акылына барбады. Бир жерге барганда биздин батальондо 500-600 солдат болсок, бир жерде миңдеген аскерлерге кошулуп калабыз. Немистердин самолеттору (учактары) асмандан бизге ок жаадырышат, октордон канчаларынын өлгөнүн көрдүм...”

Азамат Алтай өзү жоокер болгон батальон август айында артка чегинип отуруп бир канча күндөн кийин Калинин облусуна келет. Ошол күндөрү ал бир аз убакытка чакан аскер тобун жетектегенин да эскерет:

“...Полктун командири адъютантын жибериپ, менин атымды сураатты. Мен: “Кожомбердиев Кудайберген - биздин батальондогу кенже командирлердин курсантымын» десем, полковник азыр сага приказ берет деди. “Жолдош Кожомбердиев, батальонду башкарыңыз, азыр немистер келет, атакага деп чакырыңыз” деди.

Мен “Атакага!” (чабуулга) деп чакырганда “За Сталина, за Родину вперед!” (“Сталин үчүн, Мекен үчүн алга!”) - деп окоптон чыктык. Ошондо биздин батальондун ичинде татарбы же башкырбы, кырктарга чыгып калган адам бар эле, ошол адам аркамдан чыгып келе жатып: “За колхозы! (“Колхоздор үчүн!”) дебейсиңби», - деди. Албетте, ал сөздүн маанисин кийин гана түшүндүм, эмне үчүн айтылганын...”

Начар куралданган, чаалыккан, ачка кызыл армия жоокерлери улам токойго, бадалдарга баш пааналашат:

“Жашынып жатканыбызда жаныбыздан немис мотоциклдери куралдары менен өтүп жатты. Биз кайда барышты, эмне кылышты билбейбиз...”

Окшошконго мушташкан болуп, алардын полкунун комиссары Луговой деген киши полк байрагын ич кийимине катып алып, качып жоголот.

Туткунга түшүү

Ошол эле 1941 -жылы августта Азамат Алтай жанындагы башка жоокерлер менен бирге Литвада, Калинин облусунда германдык фашисттерге туткунга түшүп калды.

1941 -жылы туткунга түшкөн алгачкы учурун Азамат агай мындайча эскергени бар:

“...Биз анын (туткунга түшөөрдүн) алдында Великие Луки деген шаар үчүн бир канча ирээт согушка катышкан элек. Тамактын айынан токойдон чыгып, бир кыштакка киргенибизде, колго түштүк. Жашыл кийимчен аскерлер келип, бизди тегеректешти. Испандардын «Голубая дивизия» (“Көгүлтүр дивизия”) дегени бизди туткундаган, алар бизди немистерге өткөрүп беришти. Немистер бизди бир лагерге алып барып тыкты”.

Туткунга түшкөндөрдүн акыбалы өтө оор болду:

“Адам көп. Кечке лагерге туткундар толду. Түнкүсүн жамынып жатаарга көбүбүздүн тыш кийимбиз жок, биринчи эле согушкан жерде калган. Түндүктүн ырайымсыз суугу күн баткандан эле титиретет. Айла жок көндүк. Көптөн бери артка ачка чегингендиктенби, же тамак-аштын лагерде да өтө тартыштыгыбы, туткундардын баары арык, кээсинин басууга дарманы да жок,” - деп эскерет өзүнүн алгачкы туткундагы күндөрү тууралуу Азамат Алтай.

Анын айтымында, таң аткандан тартып эле өзөк жалгаш үчүн идиш кармап тизилген туткундар кармалган адамдын көптүгүнөн түш оой араң аш салып жаткан ашпоздун алдына жеткен учурлар көп болду.

“...Тамактын жетишпегендиги тууралуу ооз ачсаң, таяк жейсиң. Арабыздан немисче сүйлөп, немистин камчысын чапкандар да чыкты. Алардын кордугу немистердикинен ашса ашат, кем эмес. Айтор, бу жерде таяк менен богооз сөздүн күнү тууду.

Күндөрдүн биринде сегизден катарга тизип, мал айдагандай кылкылдатып, туткундарды белгисиз тарапка айдады. Күнүнө 30 чакырымдан тындырбай жөө айдайт. Мурда берип жүргөн ысык суу тургай, эми ичээрге муздак суу да жок. Баса албай артта калгандарды атып таштап кете беришет...”

Ошентип, он күнчө жүргөндөн кийин туткундарды Латвияга алып келишет.

Туткунда жүргөндө ал башка кыргыз жигиттерге жолугуп калып, алардын кайрымдуу мамилесин көргөнүн да эскерет: “...Суук. Түнкүсүн шинелдери бар эки кыргыз жигит мени ортолоруна алып жатпаганда тирүү калаарымды кудай билет эле .

Ал фашисттердин туткундарды мазактаган учурларын да сыпаттайт.

“Ачкачылык адамды намыстан ажыратып, арсыз кылып салат. Бир тамдын үстүндө отурган немис аскерлери туткундарга нан ыргытты Туткундар нан талашып, төө бастыга түштү. Оозго нан жетпейт. Абадан нанды бир кол тосуп алса, аны экинчи кол жулат, анан үчүнчү, төртүнчү кол... күкүм да калбайт. Жерге түшкөн нандын артынан кошо жыгылып, топуракка аралаштыра болсо да жалмап калайын дегенге жалматтырышпайт. Немистер болсо моокуму кана жыргап каткырып, нандан улам ыргытып коюп турушту да, мазактап.”

Эскерүүсүндө Азамат Алтай туткундагы жоокерлер ачкадан өлбөс үчүн жада калса иттин этин жеген учур болгонун да жашырмай жазат.

Туткундан качуу аракеттери

Жаш кыргыз жоокери азап-тозокко мүнкүрөп калбастан, эркиндикке чыгуу үчүн бар аргасын жасоону чечет.

1940-жылы кеч күздө Азамат ага туткундан качып чыгат, бирок кайра тутулат, кайра качат.

Ал окуялар тууралуу да Азамат ага өзүнүн эскерүүсүндө узун сабак кеп кылат. Ново-Великие деген шаарчанын жанын-

дагы Вaleyка деген лагерден бир нече кыргыз качып чыккан. Алардын арасында бир кочкордук жигит да болуп (ал туура-луу: “Ушу кочкордук жигит бар эле, орусча менден жакшыраак билген, аскердик милдетти менден илгери аткарган жигит. Мага тың көрүндү,” - деп аны эскерет Азамат ага).

“...Мына ошентип, жамгыр жаап турганда ушу жыртылган каптарды, чүпүрөктөрдү зым темирдин үстүнө салып, качып чыктык. Бу, менимче, ноябрдын соңу, декабрдын башы болуш керек. Талаага чыкканда жарты кар баскан капусталарды көрдүк. Ачкалык адамды эмне гана жедирбейт! Кээде басып, кээде чуркаса да, чарчоо билбей, тоңгон капустаны кемирип жеп бара жаттык.”

Качкындарга жергиликтүү поляктар тымызын жардам беришет.

Бир күнү Азамат Алтай берки кочкордук жигиттен бөлүнүп, кыштактан кыштакка өтүп жүрүп, акыры Стефан деген поляктыкында жалчылык кылып калат (эки качкын бирге жүрсө аларды кармоо коркунучу күчтүү болот эмеспи, ошондуктан берки шериги башка үй-бүлөгө барып жалчылык кыла баштайт).

Стефандыкында жалчы болгон кези

“...Бир кыштактан бир кыштакка өтүп отуруп, Стефан деген жашабыраак калган дыйканга туш болдум. Сылтып басканы болбосо, жаны тынбаган чарбачыл, оокатка тың, жылдыздуу киши болуп чыкты. Жалгыз уулу Сибирге айдалып кетип, аялы экөө эле экен. Ошентип Стефандын үйүндө калдым, отунун жарып, көрсөткөн жерге көтөрүп барып ирет-ирети менен жыйып, малын багып, чөбүн туурап, сугарып күн өткөрө бердим. Бирок менин иштегендерим Стефанга жакса да, катынына жакпады. Стефан маган боору ооруйт, түндө чөптөрдүн арасына барып жатканымда одеял алып келип берсе, артынан аялы ачууланып келип, одеялым бит болот деп анын колунан

жулуп кетет. Тамак-аш бергенде да кемсинтип босого тарапка отургузат. Маган бөлүп берет, өздөрү эти менен чай ичип отурушат да, мага картошка менен суу берет, мен ага да ыраазымын. Куу кекиртектин айынан буга окшогон кемсинтүүлөргө чыдабаска арга жок. Туткун деген сөз кордук экенин кыргыз эпосторунан окуган элем. Ушу Эр-Төштүктүн жер алдына кирип, ач болуп көргөн кордуктарын ошол абалда көз алдымдан өткөрөөр элем”.

Азамат Алтайдын айтымында, Стефандын болжол менен жыйырмалардагы уулу 1939-жылы Польшаны фашисттик Германия менен Советтер Биримдиги бөлүп алгандан кийин Советтер Союзуна туткунга кеткен экен. Ал Сибирдин бир жеринен ата-энесине кат жазган экен.

Айтмакчы, коммунисттик түзүлүштү кабыл алгысы келбеген миндеген поляк интеллектуалдары, аскер кызматкерлери, жумушчу жана дыйкандары сталиндик жазалоочу системанын жазыксыз курмандыгы болгонун көпчүлүк кыргызстандыктар СССР кулаган соң гана билишти. Ошондой окуялардын бири - Орусиянын Смоленск облусунун Катин (орусча Катынь) токоюнда орун алган. Мында миндеген поляк офицерлери жана жоокерлери кыргынга учураган. Жалпысынан, Советтер Биримдигинин Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин Саясий бюросунун 1940-жылдын 5-мартындагы чечимине таянган СССР Ички иштер эл комиссариатынын үчилтиги 21 857 поляк туткунуна карата өлүм жазасын өкүм кылганы 1990-жылдары ачыкталган Орусиянын архивдик директору аркылуу тастыкталды.

Башканы кой, ал түгүл Польшанын мурдагы “кремлчил” мамлекет башчысы Войцех Ярузельский да жаш кезинде Литвада (1940-жылы) камакка алынып, дээрлик үч жылдай Алтайда сүргүндө жүрүп, токойлордо карагай кыйган.

Советтик басылмалардан бул каргашалуу окуялар тууралуу эч нерсе окубаганы менен, Азамат Алтай сыяктуу совет жоокерлери Чыгыш Европадагы (Польша менен Балтиядагы) поляк тегиндеги калайыктын СССРдеги системага карата жек көрүү сезимине өздөрү күбө болушкан.

“Поляктардын бизди кордоп сүйлөгөн сөздөрү: коммунистер, комсомолдор, холера, большевик эле. Холера эң начар оору экенин билесиздер. Кем адам болгонуңду ушундай жерден сезесиң.

Ушинтип бир топ күн өттү. Жалданып иштегендердин аялдарына этимдин кирдегенин, бит басканын, түнкүсүн уктай албасымды, Стефандын аялынан коркконумду айтсам: “Токойдон отун көтөрүп кел, мончо жагам, көйнөгүңдү чеч, сууга кайнатып биттен куткарамын”, - деп жардам берди ал дагы полячка. Мына көрүңүз, кандай түрдүү мүнөздүү адамдар бар экенин”, - деп эскерет Азамат ага.

Дагы башка поляктар ага бир эле жайда узакка тура берсе колго тез түшөөрүн эскертишип, мындан соң ал Стефандыкынан да кетүүгө аргасыз болот.

Саат басып жолдо капысынан полицайларга тутулуп калат. Бирок Азамат Алтай аларга ачкадан өлбөс үчүн лагерден качканын “чын сөзүм” деп айткан соң, беркилер аны туткундар азыраак болгон (демек, тамак-ашы көбүрөөк делген) башка абакка жеткиришет. Бул абак Ошмуяни деген шаарчада жайгашкан экен.

Партизандар

Андан соң Азамат Алтай уруш аяктаганга чейин ар кыл фашисттик абактарда да болду, арасында партизандардын арасында да күрөшкөн учурлары болду.

Беларус токойлорунда айрым өзүн партизан жарыялаган топтордун кылмыштуу жорук-жосундарына, карапайым дыйкандарга жасаган зулумдугуна да күбө болот. Алардан да качат.

“1943-жылдын 23-апрелинде бирөөнүкүнөн тамак ичип, түнөп калдым. Үйдөгү аял төлгө ачып: “Бүгүн «казённый дом-го» (өкмөт казынасынан каржыланган үйгө, балким, абакка. - Т.Ч.) туш болосуз, сиздин тагдырыңыз өзгөрөт, океандын ары жагына кетесиз, сиздин бактылуу номериңиз 58”, - деп айтты.

Төлгө “төп” келип, ошол эле түнү Литва полицаилары үйдү тегеректешти да, “чык, болбосо гранат таштайбыз” деп бакырышты. Үйдөгү аялдар «чыкпасаң бу шерменделер баарыбызды жардырып өлтүрөөрү бышык» деп жалбарышты.

Колумдагы саатты төлгө ачкан аялга чечип бердим да, тапанчаларды чакадагы сууга салып, бир мылтык бар эле, ошол мылтыкты көргөзүп, колумду көтөрүп тышка чыктым.

Полицаилардын бири гранаттын сабы менен менин кашымды канжалата жара муштады. Дагы ура турган болгондо экинчи полицаи урдурбай арачалап калды”, - деп эскерет Азамат агай.

Дегинкиси, совет кыргыз адабиятында баатыр жоокерлер, ооруктагы күжүрмөн эмгекчилер, Ысмайыл сыяктуу дезертирлер тууралуу арбын жазылды, Ысык-Көлдөн кетип “чыккынчы болгон” киши тууралуу көркөм тасма да чыкты, бирок согуш туткуну болгон кыргыздардын тагдыры эски идеологиялык чидерден эркин чагылдырылган чыгармалар эгемендик доорунда гана пайда боло баштады.

Азамат аганын өмүр таржымакалы улуу майдандын эки тарабында тең кишилердин тагдыры “ак жана кара түскө” гана бөлүнүп, үстүрт баяндалбашы керектигин айгинелейт.

Франциядагы антифашисттик күрөш

1944-жылы 4-мартта туткундарды Франциянын Брест шаарына поезд менен алып келишет.

Аларды кайра Германияга ташып баратканда, ошол жылдын май айынын башында ал поездден түшө качат, Францияда эптеп жашырынып баш калкалап жүрөт.

Азамат Алтайдын айтымында, ал фашисттерге каршы күрөшкөн Француз каршылык көрсөтүү кыймылына да катышат.

1944-жылы июнда ал турган жер Батыш ынтымагынын аскерлери тарабынан боштондукка чыгарылып, Азамат ага акыры мурдагы нацисттик туткун болгон советтик аскерлердин убактылуу лагерине кабылат.

Сатар Алмамбет менен жолугуу

Тактап кетүү зарыл болгон жагдай - Кудайберген Кожомбердиев эч качан «Түркстан легионунда» кызмат кылган эмес. Кыргызстандагы айрым мезгилдүү басма сөздөгү Азамат Алтайды алиги легион менен байланыштырган маалыматтар дарекке негизденбеген, чындыкка таптакыр коошпогон жоромол болуп саналат.

Албетте, Түркстан легионунда кызмат өтөгөн кыргыздар да болгон. Муну эч ким танбайт. Ал түгүл Берлинде сүргүндөгү Түркстан жумуриятынын өкмөтү түзүлүп, 1942-жылы жазында “Түркстан легиону” расмий калыптанып бүткөн. Анын башчысы - теги өзбек саясатчы Вали Каюм-хан болгон (ал 1922-жылы Германияга окууга жиберилген, Берлин университетинде окуган. Кийинчерээк СССРге кайтпай, Берлинде кала берген жана акыры нацисттер менен кызматташып кеткен). Анын орун басарларынын бири - кыргыз жазуучусу Сатар Алмамбет эле.

Учурда Лондондо Би-Би-Сиде иштеп жаткан тарыхчы, публицист жана жазуучу Арслан Капай уулу Койчиев интернеттеги өз макалаларынын биринде “Мюнхенде жашаган бир өзбектин чакан китепканасында согуш жылдарында Берлинде жарык көргөн “Миллий Түркстан” журналынын сандарын барактап отуруп, “Бет Алман” деген авторго көзүм түштү. Бул Сатар Алмамбетовдун легиондогу аты эле”, - деп жазат.

Сатар Алмамбет ал түгүл немистердин каражатына “Манас” дастанынын үзүндүсүн китеп кылып жарыялоого жетишкени да маалым.

“Түркстан легионунун” фашисттик “тактеке” (марионетка) катары ролун эч бурмалабай сыпаттоо менен катар, алардын өкүлдөрүнүн маданиятка кошкон салымын калыс иликтөө маалы да келип жетти го дейм.

Баса, Азамат Алтай да Сатар Алмамбет менен согуш аяктап калганда Франциядагы мурдагы советтик туткундар Батыш

ынтымакташтары тарабынан убактылуу кармалган лагерден жолукканын, Сатар Алмамбетке “фашисттер менен кызматташкан” деп шектелип камалгандардын абагынан бошонуп чыгууга жардам бергенин, акыры Сатар Алмамбет өзүн абак күткөнүнө карабастан өз ыктыяры менен СССРге кайтканын эскерет.

“ГУЛАГга” кайтуу керекпи, же боштондукпу?

Экинчи дүйнөлүк согуш аяктаган соң, мурдагы фашисттик туткундар үчүн эки ача жол турду. Анын бири - өз Атажуртуна кайтуу эле. Бул татаал жол - Сибир сүргүнү, айтылуу ГУЛАГ (лагерлердин башкы башкармалыгы), кордоо, кыйноо, эс алуусуз күнү-түнү иштетүү аркылуу өтчү.

Миллиондогон мурдагы туткундар, алардын ичинде 20-30-жаштын күлгүн курагында болгондор, өз киндик каны тамган жерге жете албай, ошол сталиндик лагерлерде мезгилсиз эле ажалын табышкан.

Анча-мынчасы гана Сталин өлгөндөн кийин акталып, өз айылына же шаарына кайтып келишкен.

Кыстарып айта кетсек, ошолордун бири - биздин жакын тууганыбыз, эчки-башылык Абдыракман Алиев эле. Ал эки ирет нацисттик концлагерден качып, югославиялык партизандарга кошулуп Балкан аймагында нацисттерге каршы күрөштү уланткан миңдеген мурдагы фашисттик туткундардын бири болду.

Жүзү жарык эл-жерине келе жатканда, сталиндик жазалоочулар Абдыракманды дароо камашып, көп жылдык абакка кесишип, анын туугандарынан бери куугунтук коркунучуна кабылышкан. Кийин гана ал акталып эл-жерине келип, бирок эр ортону жашына жетип-жетпей каза болду. Бул - он миңдеген жазыксыз запкы жеген кишилердин биринин гана тагдыры.

Мурдагы фашисттик туткундар үчүн дагы бир жол бар эле. Ал - Батыш өлкөлөрүндө кала берүү. Бул жол инсанды ГУЛАГдын чеңгелинен куткарган менен, эли-жерин сагынуу, куса болуу, моралдык жактан өзүн бозгун, мусаапыр, байкуш сезүү сыяктуу азаптардын тузагына салаар эле.

Азамат Алтай советтик армиянын катарында.
Сүрөттө ортодо. 1940-жыл.

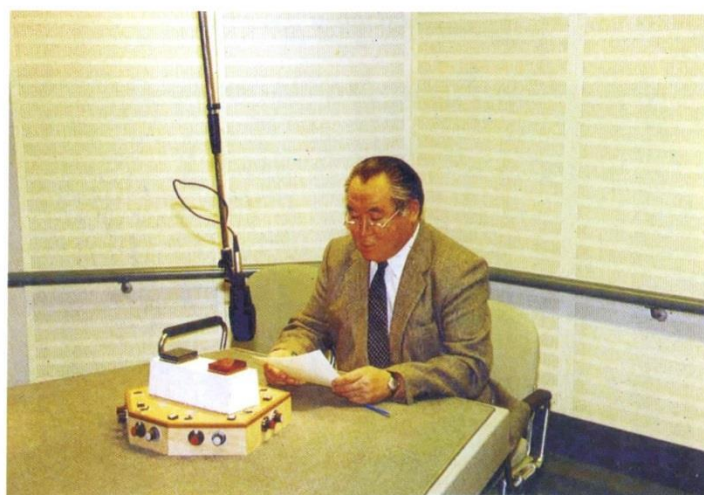
А. Алтай
1950-жылдарда.
(Датасы жана
кайсы шаар экени
белгисиз).

Азамат Алтай жана Сания Алтай.
Алар 1959-жылы үйлөнүшкөн.

Азамат Алтай, Батыш Европа.
1960-жылдар.

Азамат Алтай “Азаттыктын”
Мүнхендеги студиясында. 1980-жылдар.

АКШдагы жолугушуу. Нью-Йорк шаарынын аба майданында.
1991-жыл. Сүрөттө: солдон оңго Апас Жумагулов, Бексултан Жакиев,
Эднан Карабаев, Азамат Алтай, Батыралы Сыдыков,
Нарынбек Давлетов.

Нью-Йорк шаары. 26-октябрь 1995-жыл.
Азамат Алтайдын сол жагында Жогорку Кеңештин төрагасы Мукар
Чолпонбаев, оң жагында Мамлекеттик катчы Ишенбай Абдуразаков.

Толөмүш Жакып уулунун үйүндө мейманда.
Солдон оңго - Т. Жакып уулу, Мария Айтматова,
Т. Жакып уулунун жубайы Майра, Чыңгыз Айтматов, Аким Өзгөн,
Азамат Алтай. Мүнхен. 1989-жыл.

Азамат Алтай жана “Азаттык” үналгысынын директору
Тынчтыкбек Чоротегин Азаттык/Эркин Европа үналгысынын баш
кеңсесинде. 2003-жыл, Прага шаары.

Азамат Алтай Кыргызстанда. 1995-жыл, август.

Азамат Алтай жана Чыңгыз Айтматов Бишкекте
Улуттук китепканада. 1995-жыл, август.

Азамат Алтай жана Конституциялык Соттун төрайымы
Баева Чолпон. Бишкек, 1995-жыл, август.

Түгөлбай Сыдыкбековдун үйүндө мейманда. 1995-жыл, август.

Отургандар солдон оңго: драматург Жалил Садыков, жазуучу

Түгөлбай Сыдыкбеков.

Туруп тургандар: К. Акматов, А. Алтай, Б. Жакиев, К.Жусупов.

Ош шаары, Сулайман Тоо, 1995-жыл, август.
Ортодо Азамат Алтай, анын оң жагында Ысык-Көл мамлекеттик университетинин ректору Жолдош Жусаев, аркасында Жалал-Абад мамлекеттик университетинин ректору Турсунбек Бекболотов.

Ала-Тоодо эл-журт менен учурашуу. 1995-жыл, август.

Бишкекте Ала-Тоо аянтында. 1995-жыл, 30-август.

Киндик кан тамган жерде 55 жылдан кийин.
Бөкөнбаев айылы. 1995-жыл, август.

Таластагы Манастын күмбөзүнө барганда.
1995-жыл, август.

Ысык-Көлдө кемеде дасторкон четинде. Азамат Алтайдын оң жагында
Жолдош Жусаев, сол жагында Жумагул Сааданбеков, анын катарында
Бексултан Жакиев. 1995-жыл, август.

Азамат Алтай Нью-Йорктогу өзүнүн үйүндө.
2005-жыл. 17-сентябрь.

“Азаттыктын” кызматкери Гүлайым Ашакеева (солдо)
жана Нью-Йорк университетинин студенти
Асель Сматава Азамат Алтайдын Нью-Йорктогу үйүндө.

Ала-Тоолук журналисттер океандын ары жагына Азамат Алтайды
85-жылдыгы менен куттуктап барышты. *Солдон оңго:*

Бекен Назаралиев, Рахат Садырбекова жана бир тууган жээни
Гүлнара (бала көтөрүп турган). Азамат Алтайдын бери жагында
отурган Кыяз Молдокасымов. Нью-Йорк. 2005-жыл, 17-сентябрь.

Азамат Алтайды акыркы сапарга узатуу.
2006-жылы 23-майда Нью-Йорк шаарында каза болгон.

Кыргыздын дагы бир көрүнүктүү кулуну, “Азаттык” үналгысынын жүгүн Азамат Алтайдын колунан өткөрүп алып, 1984-жылга чейин “Азаттыкты” жетектеп келген Төлөмүш Жакып уулу (1926-1992) да согуш туткундарынын бири болчу.

Элине кайтып келе жаткан мурдагы согуш туткундарына СССРде өзгөчө ырайымсыз Мамиле жасалып жатканына күбө болуп, ал да Азамат агай сыяктуу эле Батышта калууну чечкен.

Ыраматылык Төлөмүш агай кээде эл-журтту сагынып, жүрөктөгү зил кыйнаганда, Бавария жергесинде Мүнхендин сыртындагы токойго барып, эч ким жокто өксүп-өксүп ыйлап алаар элем деп айтканы эсимде.

Батыш тарапка өтүү

Азамат Алтай ага өз эскерүүсүндө совет бийлигинин өкүлдөрү мурдагы согуш туткуну болгон өз жоокерлерине алар советтик башкаруу аймагына өтөөр замат эле ырайымсыз мамиле кыла баштаганын өз жон териси менен сезип, алардын далай кордугун көргөнүн айтат.

Мындай запкыдан соң, ал 1946-жылдын 1-январында Батышка качып өткөнүн мындайча айтат:

“Ошентип, 1946-жылдын биринчи күнү советтик куралды, шинелди таштап, гимнастёркамдын үстүнө костюмду салдым да, англичан зонасына өттүк. Смоген жол билет, мен жашаган жерге баралык деп, бир шаардан бир шаарга чейин жөө жүрүп, арадан он күн өткөндөн кийин Германиянын түндүгүндөгү Олденбург шаарына келдик...”

Андан ары Азамат агай поездге жармашып, эптеп Францияга өткөн. 1946-жылдын 10-январында Парижге келип түшкөн.

“Советтер Союзунда туулганыбызды жашырып, (Фритьоф) Нансен паспорту деген эмигранттык паспорт менен жашоого туура келди.”, - деп жазат Азамат агай. Атажуртунан айрылып, эч мамлекеттин атуулу болбогон мигранттар үчүн бул “нансендик” паспорт бюрократиялык тоскоолдуктарды жеңген документ болду, ошондуктан ал атажуртунан четке калган бозгундар үчүн аба менен суудан артык колдоо эле.

Коомдук ишмердик айкалышкан тирилик

Батышта калып, көрпенделик тирилик кылуу менен чектелген мурдагы согуш туткуну болгон кыргыздар жана кыргызстандыктар абдан эле арбын болду.

Ал эми улуттун сыймыгына айланган азганаактай гана киши бозгунда жүрсө да кыргыз деп күйүп, кыргыз руханий турмушу үчүн коломтодогу отту алоолонтуп жагып турушту.

Алардын бараандуу өкүлдөрү - Азамат Алтай жана андан кийинчерээк - Төлөмүш Жакып уулу болду.

Азамат Алтай (Кудайберген Кожомбердиев) 1940-жылдардын аягында Батыш Европада жашап калган Борбор Азиялык бозгундардын «Түрк эли» уюмунун ишмердигине жигердүү катышкан. «Түрк эли» уюму Борбор Азиядагы советтик жумурияттардын көз карандысыздыгы, өз келечегин өзү аныктоо укугу, демократиялык болочогу үчүн күрөшүү максатын көздөгөн.

Азамат агай катаал турмушту баштан кечирип жатканына карабастан, убакыт өөнөп, калем кармап, өз турмушун баяндоо аркылуу четте калган кыргыз кулунунун тагдырын чагылдыргысы келет.

Бозгундагы чыгармачылык

1946-жылы 23-ноябрда Азамат Алтайдын бир макаласын орусиялык эмигранттардын журналы жарыкка чыгарган. Бул тууралуу Азамат ага мындайча эскерет:

“Ошол жылдары Америкада, Нью-Йоркто эски меньшевиктердин «Социалистический вестник» деген журналы чыкчу, (анан) дагы эсерлер партиясынын жетекчиси Зензинов деген “За Свободу» (“Эркиндик үчүн”) деген журнал чыгарчу. Акыры бир күнү кармалып, Советтер Союзуна айдалсам, ажалымдын жеткени эле. Немис туткунуна түшкөн киши согуш мезгилинен бери чыккынчы деп жарыяланганы белгилүү,

албетте, мага аёо жок болчу. Тагдырымды түшүндүрүп, эки журналга узун бир кат жазып жибердим. Көп өтпөй «Социалистический вестник» («Социалисттик кабарчы») катымды кыскартып, «Түркестанец» деген ат менен «Исповедь молодого киргиза» («Жаш кыргыз жигитинин ыймандай сыры») деген темада макаланы журналга чыгарышты», - дейт Азамат агай өз эскерүүсүндө.

Ошол жылдары ал кыргыз, казак, орус, өзбек, түркмөн тилинде Мюнхенде чыккан «Түрк эли» журналына да кыргыздардын тарыхы, маданияты, советтик бийликтен запкы жеген кыргыз жазуучу, илимпоздору жөнүндө макалалар жазып, айрым сандарына редакторлук кылып турган.

Ал кезде ал «Кудайберген Кошой» деген да адабий атты (псевдоним) колдонгон.

Орус жана борбордук азиялык интеллектуалдар менен бирге

Азамат агай Батышта бозгунчулукта өмүр сүрүүгө аргасыз болгон белгилүү орусиялык диссидент Александр Керенский, окумуштуу, советолог Александр Беннигсен (Alexandre Bennigsen, 1913-1988), Мустафа Чокайдын жесири Мария Яковлевна Чокаева, поляк чыгышпозу Ананиаш Зайончковский (Zajaczkowski) менен да, улуту башкыр, либерал-демократ жана көрүнүктүү түрколог Ахмед Зеки Велиди Тоган жана башка интеллектуалдар жана коомдук ишмерлер менен тыгыз байланышып турган.

Азамат Алтай бозгунда жүргөн казак, өзбек, татар-башкыр, ногой интеллектуалдары менен да байма-бай байланышып турган.

Ыраматылык советолог окумуштуу Александр Адамович Беннигсендин кызы, көрүнүктүү саясат таануучу, журналист, Кавказ жана Борбордук Азия боюнча адис Мэри Беннигсен

Броксуп (Мапе Вепт§5еп Вгохир) айым менен 1990-жылдары Ала-Тоо жергебизде жана Лондондо бир нече ирет жолуккан элем. Ал айым өз атасы Александр Беннигсен Азамат Алтайды өтө урматтаганын, алар Францияда турганда үй-бүлөлүк деңгээлде да тыгыз карым-катнаш жүргүзгөнүн эскерип айтты.

Беннигсен мырза Орусияда туулган. 1919-жылы ата-энеси Эстонияга көчөт, 1924-жылдан тартып Парижде жашап калат. Беннигсен Экинчи дүйнөлүк согуш маалында Каршылык көрсөтүү кыймылына катышкан. Ислам дүйнөсүнүн арабдардан тышкаркы бөлүгүнүн, СССРдин курамындагы мусулман элдеринин тарыхы боюнча ири адис болгон.

Азамат Алтай болсо Беннигсен мырзага Борбордук Азиянын түрк калктарынын тилдериндеги мезгилдүү басылмалардын материалдарын илимий максатта жалпылоо үчүн кыргыз, казак, өзбек тилдеринен которуп берип турган.

Ал 1950-жылдардан тартып Франция, Германия, Америкада кыргыздардын тарыхын, маданият-салтын изилдеген окумуштууларга жардам көрсөтүп, кыргызча булактарды англисчеге которуп, жалпы Батыштагы борбордук азиялык элдерге тийиштүү адабиятты жалпылап, чоң каталог түзүүгө катышкан.

Мустафа Чокайдын жесирине жардам

Ошол 1946-52-жылдардагы өзүнүн чыгармачыл ишмердүүлүгүн учкай эскерип, 1949-жылы Мустафа Чокай тууралуу китепти даярдоого кол кабыш кылганын Азамат ага мындайча жазат:

“1949-жылдары Мария Яковлевнанын бир аз, чамасы 20-30 миңдей франкы болсо керек. Ошого Мустафа Чокайдын арбагына эскерме китепчесин чыгармак болуп калды. Мени иштетти. Мен кубанып иштедим. Материалдар чогулттум. Украинанын мурдагы тышкы иштер министри Шульгин Мустафа Чокайды тааныгандарга жиберет, мен барып иштин жөнүн

айтам, алар эскермелерин жазып беришет. Мустафа Чокай өзү уюштурган «Жаш Түркистан» журналынын атын коюп, Мария Яковлевна, Алим Алмат үчөөбүз эскерүү китепчени чыгардык. Кириш сөзүн «Жума» деген ат менен мен жаздым...”

Белгилүү казак коомдук ишмери Мустафа Чокайдын (1890-1941) жесири, теги орус, мурда опера ырчысы болгон Мария Яковлевна Чокаева (Горина) менен жолугуп, Азамат Алтай бул айымга Мустафа Чокайдын илимий жана публицистикалык макалаларын топтоп, айрымдарын кайра жарыялоого олуттуу көмөк көрсөткөн.

Мустафа Чокай болсо Түштүк Казакстандын Ак-Мечит жергесинде (азыркы Казакстандын Кызыл-Ордо облусунун Чиели/Шиели ооданында) 1890-жылы туулган. Анын атасы Чокой бий Торгой датка уулу - орто жүздүн кыпчак уруусунун шаты уругунан чыккан тектүү киши болгон. Мустафа 1902-1910-жылы Ташкенде эркектер гимназиясында окуп, аны эң мыкты баа менен аяктайт (анын классташтарынын бири - кийинчерээк Убактылуу өкмөттүн башчысы болгон Александр Керенский эле).

Чокай 1910-1917-жылдары - Санкт-Петербург университетинин укук факультетинде таалим алган. Студент кезинде эле саясатка аралашып, IV Мамлекеттик думанын Мусулман фракциясынын катчысы жана анын бюросунда Түркстандын өкүлү болуп иштейт (1914-жыл). 1917-жылы жаңы түзүлгөн Алаш партиясына мүчө болот.

Мустафа ошол эле 1917-жылы башка борбордук азиялык либерал демократтар менен бирге демократиялуу Орусия Федерациясын түзүү ураанын таштайт. Алардын мүдөөсүнчө, жалпы Түркстан аймагы бул федерацияга автономиялык макам менен кирүүгө тийиш эле.

Дал ошол мүдөөнү көздөгөндөр 1917-жылдын 22-26-ноябрында Фергана өрөөнүндөгү Кокон шаарында жалпы мусулмандардын кезексиз Төртүнчү курултайын чакырышат. Курултай болсо Түркстан автономиясын жарыялайт (баса айтсак, бул автономия - коммунисттик эмес, демократиялуу Орусия федерациясынын курамына кирүүгө тийиш болчу).

Кокон автономиясынын өкмөтүнө жергиликтүү мусулман калктарынан тышкары, славян тектүүлөр да мүчө болгон. Мустафа Чокай оболу Кокон өкмөтүндө каржы министри, андан соң тышкы иштер министри, ал эми Мухаметжан Тынышпаев баш министр кызматынан кеткен соң, анын ордуна өкмөт башчы болуп иштеген.

1918-жылы 18-февралда большевиктер менен солчул эсерлерден турган Кызыл армия жоокерлери Коконду басып алып, кандуу террор уюштурушуп, Мустафа Чокай жана башка лидерлердин тирүү калгандары башка жактарга качууга аргасыз болушкан.

Мустафа Уфа, Грузия жана Түркия аркылуу Европага жетип, 1922-жылдан бери Францияда туруп калган. 1927-1931-жылдары “Жаңы Түркстан”, 1929-39-жылдары болсо “Жаш Түркстан” журналдарын чыгарып турду.

1940-жылы сентябрда герман фашисттери Парижге кирип келген. Ошондон тартып Мустафа Чокайдын азыр да кызуу талашка түшкөн турмушу башталган. Соңку маалыматтарга караганда, ал фашисттик Германия туткундаган советтик Борбордук Азиядан келген кишилердин оор ал-акыбалын концлагерлерди кыдырып жүрүп көрүп, фашисттик бийликти сынга алган.

1940-жылы 27-декабрда ал белгисиз жагдайда кайтыш болгон. Ал өлгөндөн үч ай өткөн соң нацисттик Германия “Түркстан легиону” деген аскердик бирдикти расмий уюштурган.

Айтмакчы, казак тасмачысы Сатыбалды Нарымбетовдун 2008-жылы чыккан “Мустафа Чокай” көркөм тасмасында анын ролун жаш кыргыз актеру Азиз Болот уулу Бейшеналиев (1971 -жылы туулган) аткарган. Бул тасманын айрым бөлүктөрү Францияда жана Чехияда тартылды.

Мустафа Чокайдын жесири Мария айымды Азамат ага өз жарын сүйгөн жана анын идеалдарын колдогон, өз акчасына маркум күйөөсүнүн эмгектерин чыгаруу үчүн белсенген эстүү, адамгерчиликтүү, инсан катары жогору урматтап эскерип келди.

“Азаттыктын” алгачкы кыргызча берүүсү

1953-жылы ал башкеңсеси Мүнхенде жайгашкан «Азаттык» үналгысына (азыркы «Эркин Европа-Азаттык» үналгысынын Кыргыз кызматы ал кезде тек гана Түркстан кызматынын бир бөлүмү болчу) ишке кирди.

Ошол жылдын 18-мартынан тартып ал “Азаттыктын” “Түркстан кызматынын кыргызча берүүлөрүн даярдап, обого алып чыга баштады.

Кудайберген Кожомбердиев кыргызча берүүнүн бир эле учурда редактору, автору жана алып баруучусу болгон. Кийинчерээк анын жолун Төлөмүш Жакып уулу (1926-1992) уланткан.

5-марттагы Иосиф Сталиндин өлүмүнөн 13 күн өткөн соң ишин баштаган “Азаттык” үналгысы, ошентип, кыргыз үнүн эл аралык радионун алкагында дүйнөгө чыгарган, кыргыздын улуттук кадыр-баркынын символдорунун бирине айланган маанилүү маалымат каражаты болуп телчиге баштады.

«Азаттык» үналгысынын тарыхына учкай кылчайсак, адегенде, 1949-жылы, мурдагы коммунисттик Чыгыш Европада жашаган калктар үчүн “Эркин Европа” радиосу түзүлгөн. Ал эми 1953-жылдан тартып мурдагы СССРде жашаган элдер үчүн “Азаттык” радиосу ачылган.

1967-жылы “Азаттыктын” “Түркстан редакциясы” экиге бөлүнүп, анын бирөө “Түштүк Түркстан” деп аталып, өзбек, тажик, түркмөн тилдеринде, экинчиси “Түндүк Түркстан” редакциясы болуп түзүлүп, бул кызмат кыргыз, казак, уйгур тилдеринде берүүлөрдү уктурган.

1975-жылы аталган редакциялар өз-өзүнчө бөлүнүп, Кыргыз кызматын (азыркы “Азаттык үналгысын”) Төлөмүш Жакып уулу (1975-83/84) жетектеп калды. Кийинчерээк бул кызматты Азамат Алтай (1984-88), Аким Өзгөн (1989-95), Мамашарип Газы (1995), жана америкалык түрколог, доктор Чарльз Карлсон (СЬаг1ез Саг1зон; 1996-2002) башкарып келди.

2003-жылдын 1-январынан тартып ушул тапка (2010-жылдын сентябрына) чейин аталган кызматты ушул саптардын ээси жетектеп келди.

Айтмакчы, “Эркин Европа” жана “Азаттык” деп аталган бул эки компания 1975-жылы бириктирилген. “Эркин Европа/Азаттык” үналгысы (Radio Free Europe/Radio Liberty) деп аталып калган бул компания АКШнын Конгресси тарабынан каржыланат. Ал ушул тапта дүйнөгө 28 тилдеги берүүлөрдү уктуруп келет.

Нью-Йорктогу чыгармачылык

Мүнхенде бир аз убакыт иштеп турган соң (1956-жылдын 15-сентябрында) Азамат Алтай бул шаардан Нью-Йоркко (АКШга) көчүп келет да, саал көп узабай Нью-Йорк китепканасынын түркология бөлүмүндө иштеп калат.

“1956-жылдын 26-декабрында Нью-Йорк китепканасынын эшигин аттап, Славян бөлүмү, Чыгыш бөлүмү деген эки бөлүмү бар, ага ишке кирдим. Буга менин Мүнхенде “Советтер Союзун иликтөө” институтунун китепканасында иштегеним жөлөк болду. Мүнхенден кетип жатканда “китепканада иштеди” деген күбөлүк алган болчумун. Мына ошол күбөлүктүн аркасы менен иш да, дос да таптым”, - деп эскерет Азамат агай.

Нью-Йоркто да ал «Азаттык» үналгысы менен тыгыз кызматташып, апта сайын ар кыл материалдар даярдап жиберип турду.

Маселен, 1967-жылдын 2-3-июнунда Канаданын Монреал шаарында ЭКСПО-67 жармаңкесинде Кыргызстандын күнү өткөрүлүп, Азамат Алтай бул окуя тууралуу “Азаттыктан” “Баракелде, кыргыздар!” деп репортаж уюштуруп турган.

“Эркин Европа” жана “Азаттык” үналгысынын Кыргыз кызматынын үзгүлтүксүз иштеп турушуна, чет өлкөлөрдө жашап калган кыргыз жаштарын бул кызматка тартууга Азамат ага чоң салым кошту.

Санияга үйлөнүү

Кудайберген Кожомберди уулу 1958-жылы Мекеге зыярат кылат. Мекеде жүрүп кыргызстандыктар менен жолугат. Сузактын Ачы айылынан келген кыргыз зыяратчы аркылуу кат жиберип, атасы Кожомбердиге өзүнүн аман-эсендигин билдирет.

Стамбул аркылуу кайтып, боордош казак айдыңы Алим Алмат менен жолугуп, аныкынан Сания апа менен таанышат. Ага чейин да нечендеген мусулман кыздар менен тааныштырылган экен, бирок бирисине өзү жакпаса, экинчисин өзү жактырбай, үчүнчүсүнүн ата-энеси Кудайбергендин “каапыр өлкөдө” жашаганын жактырбай келишкен экен.

Досу Алим эже-синди эки кызды чакырып келип тааныштырат:

«Мүмкүн жактырышарсыңар, мүмкүн, үйлөнөөрсүңөр. Анан «китепти ордуна койдунбу?» деп сурам, демек, жактыбы дегеним, деп Алим мага пароль (сырсөз) үйрөттү...

Ошо китеп - менин Санием. Жанындагысы синдиси Нажие экен. Ал күнү кыздарды үйүнө жеткирип койдук. Эртеси энеси менен жездесинин алдынан өтүп, дагы эки күндөн кийин мечитте нике кыйдырдык”, - деп жазат Азамат Алтай.

Теги урал татарларынан болгон, Орусиядан Кытайга, анан Жапонияга өтүп, акыры ата-энеси Түркияда байырлап калган Сания апа Түркиянын атуулу болчу. Ал эми Германиядагы түрк консулдары Кудайберген менен Санияны расмий никеге тургузбай бир нече ай бою кыйнашат. 1959-жылы АКШнын Мүнхендеги баш консулунун бир уй тилиндей колдоо катынын күчү менен гана Түркиянын Мүнхендеги консулу эки күндө нике кагазын бүтүрөт.

Андан соң Сания апа дээрлик үч айдай Кудайбергендин Мүнхендеги досу Виктор Вербицкий менен анын жубайы Тая Вербицкая (Зотованын) үйүндө америкалык визаны күтүп жашайт. Акыры Сания апа мухиттин ары жагына келип, күйөөсүнө кошулат.

“Азамат Алтай” ысымын алуу

Кудайберген Кожомбердиев АКШда жүрүп, 1961-жылы ноябрда гана Азамат Алтай деген ысымды алган.

«Алтай» сөзү аркылуу кыргыздын тарыхый тамырын Ала-Тоо менен чектебестен, Алтай, Эне-Сай менен да байланыштыргысы келсе, «Азамат» сөзү аркылуу эл-жерине карата атуулдук сүйүүсүн, жүрөк толтосунда аздектеген сезимин чагылдырган:

“...Мени жамандагандар да, жамандабагандар да менин жашырым аттарым жөнүндө каалагандай жазышты. Немистерде мен “Асан”, “Кадыр” деген аттар менен жүрдүм. Француздарда өз атым менен, Түркияда - “Кыргыз”. “Кыргызсыңбы? Демек, атың да ошондой болот”, - деп өздөрү атап алышкан. Журналисттик атым - “Кошой”.

Америка граждандыгын (атуулдугун) алганда фамилияңды да, атыңды да кандай өзгөртөм десең өзгөртүп, сага алардын заңы боюнча жаңы документ берет. Биринчиден, элим үчүн азаматтарча кызмат кылайын, экинчиден, байыркы заманда кыргыздар Алтайда жашагандыктан, кыргыздардын мекени, сүйлөшкө да жеңил, деп Азамат Алтай болуп кала бердим,” - деп жазат Азамат ага.

Айтмакчы, совет доорунда кыргыздын көөнө тарыхынын Эне-Сай, Алтай, Монголия жана Чыгыш Түркстандагы бөлүнгүс баскычтары расмий түрдө жерилген алатоолук кыргыздар үчүн Азамат Алтайдын ысымы дары сыяктуу эле туюлган.

Ал совет бийлиги тарабынан расмий түрдө “чыккынчы” катары айыпталып келгенине карабастан, карапайым кыргыздар балдарына Азамат жана Алтай деген ысымдарды беришип, бул улуу инсан таркаткан идеяларга тилектештигин билдиришкен.

Китепканачылык. Китепкөйлүк

Азамат Алтайдын Борбордук Азия, анын ичинде Кыргызстан тарыхы менен адабиятына болгон кызыгуусу өтө зор болгондуктан, ал тээ 1920-жылдардан бери Кыргызстанда чыккан гезит-журналдарды почта аркылуу АКШга алдырып, илимий китепканага чогултуп келген. Кыргыз адабиятына кызыккан батыштык изилдөөчүлөр окусун деп, Касым Тыныстановдун китебин кириллицадан латын арибине которуп жазып чыккан. Бул китепти азыр АКШдагы (Нью-Йорктогу) Колумбия университетинен таап окуса болот. Азамат Алтай аталган университетин илимий китепканасында да көп жылдар иштеген.

Белгилүү америкалык тарыхчы жана китепканачы, “Ички Азия тарыхы” монографиясынын автору, улуту чех, доктор Сват Соучек (Svatopluk Soucek) деген окумуштуу менен Прагада жолугушуп калдым. Ал Нью-Йорктогу коомдук китепканада (the New-York Public Library) Азамат Алтай менен тыгыз кызматташып иштеген чагын эскерип, Азамат аганы мээнеткеч жана терең билимдүү инсан катары өзгөчө урмат менен баалалды.

“...Жети жыл Нью-Йорк китепканасында, он беш жыл Колумбия университетинде китепканачы болуп иштедим,” - деп эскерет Азамат ага.

Азамат ага 1960-жылдары Эдуард Олворс (Edward Allworth) жарыялаган баалуу түркологиялык библиографиялык жалпылама эмгектерди даярдоого да чоң салым кошкон. Бул тууралуу Нью-Йорктогу коомдук китепкананын каталогунда айрыкча белгиленет.

Азамат Алтай Париждеги басылманын өтүнүчү боюнча 1973-жылдан тартып алгачкылардан болуп “Библияны” «Ыйык инжил китеби» деген аталышта кыргызчага которо баштаган, бул ишке 10-15 жылдай убакытын сарптаган. Бул котормочулук эмгеги аркылуу ал кыргыз коомчулугун диний сабырдуулукка, дүйнө таанымынын мейкиндигин кеңейтүүгө чакырган.

Мүнхенге кайтуу. Жетекчилик кызмат

Ыраматылык Төлөмүш Жакып уулу “Азаттык” үналгысынын деректири болуп турган чагында, 1970-жылдардын аягында, Азамат Алтайды Нью-Йорктон кайра Мүнхенге кайтууга улам-улам үндөй баштайт.

Ал түгүл анын кайра келишин “Эркин Европа/Азаттык” үналгысынын Кыргыз кызматынын сакталып калыш көйгөйү менен да байланыштырат.

Акыры Азамат агай бул чакырыкка акыры макул болуп, Германиянын Мүнхен шаарына кайтып келет жана “Азаттыкта” туруктуу кызматкер болуп иштей баштайт.

Ошол тапта, башкача айтканда, Совет доорунда, «Азаттык» үналгысы (“Эркин Европа/Азаттык” үналгысынын Кыргыз кызматы) өз берүүлөрү бүт дүйнө жүзүнө кыска толкун аркылуу таркаган кыргыз тилиндеги көзгө басар объективдүү маалымат каражаты болгонун азыр пост-советтик адабият да (анын ичинде “Кыргыз энциклопедиясы” да) ачык-айкын чагылдырып калды.

Бул жараянга Азамат Алтайдын “Азаттык” үналгысынын деректири (1984-1988) катары кошкон салымы да залкар баага арзыйт.

Ал Түркиядан таалим алып, түркиялык кыргыздарга таандык акцент менен сүйлөгөн боордошторуна Ала-Тоодогу кыргыздардын тилин жана акцентин үйрөтүп, журналисттик жана тил жаатында ырааттуу кеп-кеңешин берип жүрдү. Алардын ичинен өзүнө мураскорду жетекчилик ишке убактылуу дайындап, жөндөмүн байкап, тажрыйба аркылуу тандоо жолу менен иргеди.

Азамат Алтай 1988-жылы пенсияга чыгып, ордуна өзү тарбиялаган шакирти Аким Өзгөн деректир болуп калды.

Нью-Йорктогу кадырман жашоо

Ардагердик эс алууга чыккандан көзү өткөнгө чейин Азамат Алтай агабыз АКШнын Нью-Йорк шаарында жашап келди.

Анын бул шаардагы үйү АКШга барган миндеген кыргыз боордошторунун зыярат жайына айланды. Алардын ичинде Кыргыз өкмөт мүчөлөрү, депутаттары, элчилери, жазуучулары, журналисттери, публицисттери, маданият жана спорт өкүлдөрү болушту.

Алардын бири - драматург Бексултан Жакиев мырза Азамат Алтайдын архивинин бир бөлүгүн Ала-Тоого алып келгени эсте.

Азамат Алтай 1995-жылдан тарта Жалал-Абат менен Караколдогу университеттердин мыкты окуган студенттерине жеке өзүнүн атынан жыл сайын 500 доллардан сыйлык берип келди. Анын батасын жана стипендиясын алган нечендеген студенттер эми илимий даражага жетип, айрымдары коомдук ишмер болуп жүрөт.

Эгемен Кыргызстандын учурдагы президенти, өлкөбүздүн алгачкы тышкы иштер министрлеринин бири, Кыргызстандын АКШдагы жана Канададагы туңгуч элчиси, мурдагы оппозициячыл депутат Роза Отунбаева эжебиз Азамат Алтай тээ 1990-жылдардын башында Кыргызстандан АКШга келген студенттерге улам эле туш келди акчалай жардам бере бергенин эскерет.

“Бул балдарга караганда, Ала-Тоодогу элеттик университеттерде калган студенттердин акыбалы оорураак, андан көрө ошолорго көмөк кылсаңыз дурус болмок”, - деген Роза Исак кызы эженин кеңешинен улам, Азамат Алтай жогоруда айтылган эки университетке өз атынан стипендия ирээтинде акча жөнөтө баштаган экен.

(Бул тууралуу кийинчерээк, 2006-жылы май айында, Роза эже да Азамат Алтайды эскерүү кечесинде дагы бир ирет тастыктап айтты).

Кыргызстанга жыл сайын акча салганына карабастан, Азамат Алтай баары бир АКШга келе калган кыргызстандыктарга берешендик менен каржылык жардам көрсөтө берди, алардан нуска сөзүн, кеңешин эч аябады.

Азамат агай өзү 1950-жылдардан бери кыргыздын тарыхы, маданияты, адабияты боюнча чогулткан архивинин бир бөлүгүн 1995-жылы Кыргызстандагы Жалал-Абат университетине тартуулады. Кийинчерээк Жалал-Абат университетиндеги Илимий китепканада Азамат Алтайдын бурчу ачылды. Ушул тапта андагы студенттер чет өлкөдө жашап жүрүп дүйнөдөн өткөн улуу мекендешинин өз эли үчүн жандилинен жасаган эмгегине музейдеги экспонаттар аркылуу күбө боло алышат.

Эгемен Кыргызстанга унутулгус сапар

Азамат агай 1995-жылы 24-августтан 11-сентябрга чейин эгемен Кыргызстанга сый конок катары келип, «Манас» дастанынын мааракесине катышты, өзү терең урматтаган жана эл аралык коомчулукка пропагандалаган жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков, тилчи Кусейин Карасаев, кытайлык манасчы Жусуп Мамай сыяктуу кыргыз залкарлары менен Бишкекте жолукту.

Өз киндик каны тамган Атажуртуна, Ысык-Көл кылаасына келип, элдин ага берген чыныгы баасы тээ совет доорундагы расмий каралоолордон таптакыр башка экенине өз көзү менен күбө болду.

Анын эскерүүсүнөн бир шиңгил суна кетели:

“...1936-жыл. Бир көчөнүн башында Турумтайдын тукумдары жашаар эле, экинчи үй Байзактыкы, үчүнчү үй биздики болсо керек, төртүнчү Муканбеттики эле. Ошентип катар-катар тураар элек. Экөөбүз сокмо там куруп жатканда атам бак тигишти жактырар эле, арыктын жээгине жети-сегиз терек тиктик. Бизге берилген огород деген жерге картошка, сабиз өстүрдүк. Атам тамеки да тикти. Эшиктин алдынан арык өтөт, аларды сугараар элек.

1995-жылы Манастын миң жылдыгына барганда өзүм тигип, өзүм өстүргөн ал теректерди көрүп бир чети кубаныч, бир чети кайгы менен ал теректерди кучактадым”.

Азамат агай кайтыш болгондо, анын айылына барып, куран окутук, эл менен жыйын өткөрдүк. Бул эскерүү жолугушуусун уюштурууга укук коргоочу Төлөйкан Исмаилова эжекебиз жана анын уюму, жергиликтүү бийлик өкүлдөрү, Азамат аганын жакын туугандары жана жээндери, “Азаттыктын” жамааты чоң салым кошушту.

Ошондо барганда мен дагы алиги байтеректерди көрдүм. Тамыры терең, залкар байтеректер...

Азамат Алтай менен Нью-Йорктогу жолугушуу

1997-жылы ноябрда мен Сан-Франциско шаарынын жанындагы Беркли (Berkeley) шаарчасына илимий жыйынга барып калдым. Сапарым Нью-Йорк аркылуу болгондуктан, бул шаарга токтогонумда Азамат Алтай ага менен жолугууга мүмкүн болду.

Ал киши Нью-Йорктогу үйүнө алып келип, жубайы Сания апа менен да тааныштырды. Ал кезде Сания апа оорукчал болуп калган экен, кээде эмне кылып жатканын унутуп да коёт экен. Бирок ошол күнү ал жадырап-жайнап, тамашалап сүйлөп, абышкасына назданып сүйлөп турду.

Дал ушундай жароокер жана сулуу айым Азамат агайыбыздын бозгундагы азап-тозогун татыктуу көтөрүшүп, тар жол, тайгак кечүүдө бирге жүргөнүн угуп, Азамат агай турмушуна каниет кылган жагдайлардын бири - өмүрлүк жары туура тандалгандыгы экенин аңдадым. Алардын бир гана арманы - баласыз өтүшкөнү болду.

“Кыргыз улан-кыздары, силер баарыңар тең менин балдарымсыңар”, - деп айтаар эле, ыраматылык Азамат агай.

Азамат агай өзүнүн бай китепканасын да көрсөттү. Кыргызстандан жаңы келген китептердин арасында Кеңеш Жусупов агай жарыялаган көп томдуу “Кыргыздар” китеби да бар экен. Кыргызстан тууралуу ар тараптуу кабардар экенине барлашуу маалында толук ынандым.

Кечки Нью-Йоркту кыдырып көрдүк, эртеси компүтер сатылган жайларга бардык. Азамат агай мени өзүмдүк машинеси менен кайра аба майданына жеткирип койду.

Аны менен сүйлөшкөн ар мүнөтүм мага канат байлагансып, ушунчалык толкунданып кайттым.

Прагадагы маараке

2003-жылы “Эркин Европа/Азаттык” үналгысынын мурдагы советтик жумурияттарга берүү уюштурган канатынын (Radio Liberty) 50 жылдык мааракеси салтанаттуу белгиленип калды. Алыстагы ардагерлерди чакырууда каражат жетишсиз болуп калганын билген соң, биз, Кыргыз кызматынын (“Азаттык” үналгысынын) Прагадагы өкүлдөрү, өзүбүз эле тыйын чыгарып, Азамат Алтай аганы Нью-Йорктон чакырдык, анын учак билетин сатып алып бердик.

83 жаштагы аксакалыбыз Прагадагы ошол ири эл аралык мааракенин көркү, аксакалы болду. Ал Борбордук Азия аймагынан бул мааракеге катышкан жападан-жалгыз ардагер аксакал болду. “Азаттыктын” тийешелүү кызматынын башатында турган интеллектуал, публицист жана журналист катары ал жыйындарга жана тойго жандуу катышканын кубануу менен кыстара кетсек да болот.

Өзү да Кыргыз кызматынын жамааты менен баймабай жолугуп, жалпыбызга өз батасын берип, эми “Азаттыкта” эгемен Кыргызстандын өзүнөн келген, азыркы Ала-Тоодогу кыргыздардын адабий тилинде камчы салдырбай сүйлөгөн

жаш кесиптештери иштеп калганын ыраазылык менен баса белгиледи.

Тээ Мүнхенде аны менен чогуу иштеген орус жана башка тилдердеги кызматтардын ардагерлери Прагадагы мааракелик салтанаттар маалында аны менен кучакташып көрүшүп жатышты. Аны алар “Берген” деп атап жатышты.

Көрсө, обого чыккан жана жарык көргөн макалаларында ал өзүн Азамат Алтай деп тааныштырганы менен, кесиптештери анын азан чакырып коюлган атын (Кудайберген) кыскартып, “Берген” дешчү тура.

Бул ысымы тууралуу жумшак юмор катылган эскерүүсүндө Азамат Алтай мындайча жазат:

“...Кудайберген деп менин эски досторум да чакырат. Бирлери “Кудай” деп да чакыра башташты да. Кудай дегендерге “Жок, силер мени “Кудай” дебегиле, толук айткандан зериксенер анын экинчи бөлүгү бар “Берген” деген. “Берген” деп чакыргыла десем, ошентип айтып жүрүштү”.

“Азаттыктын” ардагерлеринин бири-бирине көп жылдык сагынычын басып кучак жайганына күбө болуп, тээ айтылуу “кансыз согуш” маалында, алардын күлгүн жаш кезинде Мүнхенде өткөргөн орток күндөрү ал учурда дүйнөгө келе элек мага да элестелип кеткенсиди.

Соңку маектери

Кийинчерээк да Азамат ага менен телефон аркылуу маалмаалы менен баарлашып турдук. “Азаттыктан” Нью-Йоркко каттаган кабарчыларыбыз (Кыяс Молдокасымов, Кабыл Макеш ж.б.) да анын үйүнө башпагып, маек куруп турушту.

Ат тезегин кургатпай улам келген ала-тоолуктарга ал өтө кубануу менен мамиле кылчу.

Соңку курган маектеринде да ал Кыргызстандагы окуялардан өтө мыкты кабардар экенин айгинелетип, эгерде тигил же бул маселе боюнча өлкө бийлигине ичи чыкпаган болсо, аны-

сын ачык эле айтып, сын пикирин эч жашырчу эмес. Эч кимге көшөкөрдүк кылбаган, оюн “саясатташтырбай” ачык билдирген аруу жан эле.

Акыркы сапар

«Азаттык» үналгысынын ишмердигинин башатында турган, Кыргызстандагы демократиялык жараянга бараандуу салым кошкон коомдук ишмер Азамат Алтай рак оорусунун айынан 2006-жылы 23-майда Нью-Йорк убактысы боюнча таңкы саат 06:25те дүйнөдөн кайтты.

Маркумду акыркы сапарга узатуу ырасымы Нью-Йоркто өткөрүлдү. 27-майда анын сөөгү өзүнүн керээзине ылайык Нью-Йорктогу мусулман көрүстөнүндө маркум жубайы Сания апанын кабырынын жанына коюлду.

Бүт дүйнө жүзүнөн көңүл айтуу каттары бизге келип жатты. Анын жакындарынын жана жалпы эле кыргыз элинин азасын бөлүшүп, көңүл айткандардын бири - чыгаан жазуучубуз, коомдук ишмер, элчи Чыңгыз Айтматов (1928-2008) болду.

Кыргызстанда да өкмөттүк деңгээлде маани берилип, жергиликтүү гезиттерге расмий өкүлдөр, журналисттер жана коомчулук өкүлдөрү кол койгон аза-кат (некролог) жарыяланды.

“Азаттык” үналгысынын жамааты Бишкекте жана Азамат Алтайдын киндик каны тамган айылда (азыркы Бөкөмбаев шаарчасында) жергиликтүү бейөкмөт уюмдар менен биргеликте уюштурган эскерүү кечелери “Азаттык” үналгысы жана кыргыз улуттук сыналгы каналы (азыркы Коомдук Теле жана Радио Корпорациясы) аркылуу жалпы кыргыз элине кеңири чагылдырылды.

Калыс баанын зарылдыгы

Өткөн доорго жана ошол таптагы биздин чыгаан инсандарыбызга карата Азамат агай учурунда ар кыл жекече баасын айтып, жазып келген. Бул баалар дайыма эле позитивдүү боло берген эмес. Кээде тигил же бул тарыхый инсан ал тарабынан эмоциялуу жана курч сынга кабылган учурлар да орун алган.

Ошону менен катар эле, советтик доордо деле жана Кеңеш өкмөтү ыдырап, Кыргызстан эгемендикке жетишкен чакта деле, Азамат Алтай тууралуу ачуу сын пикир айткандар жок эместигин акыйкаттык үчүн белгилей кетүүбүз абзел. Алардын баары эле калыс сын болгон деп айтуудан алыспыз.

Азамат Алтайга карата олуттуу сын пикирлердин эң башкысы - аны Советтик мамлекетке “чыккынчылык кылды” деген доого барып такалат.

Сталинчил доордон калган бул айыптоо тээ 1920-40-жылдары советтик тоталитардык түзүлүштү негиздеген жана жетектеген Иосиф Сталин согуш туткундарына ырайымдуу мамиле кылууну талап кылган эл аралык келишимдерди четке каккан учур менен түздөн-түз байланыштуу. Сталиндин тоталитардык системасы үчүн ар бир советтик жоокер эч качан туткунга түшпөөгө тийиш эле. Жоокер туткунга алынаарда бир келген өмүрүнөн өзү баш тартышы абзел болчу.

Кийинчерээк гана биз Францияда жана башка Батыш өлкөлөрүндө тартылган Экинчи дүйнөлүк согуш тууралуу чындык камтылган көркөм тасмаларды көрүп айран-таң калдык: француз туткундары нацисттик лагерлерде жүрүп боштондуктагы өз үй-бүлөсү же сүйүктүүсү менен эркин кат алышып-беришип, өздүк көркөм чыгармачылык менен алектенип, туткун болсо да өзүнө карата инсандык сый-урматты талап кыла алган экен.

Ал эми СССРде болсо нацисттик туткундарды мындай кой, миллиондогон жазыксыз советтик атуулдарды (арасында 1989-91-жылдары гана акталган кыргыздын нечендеген чы-

гаан уулдарын) абактарда, лагерлерде тутуп, ырайымсыздык менен жазалап келишкен эмеспи. Атуулдар өз өлкөсүнүн абалында шору катып жаткан чакта, башка өлкөдө калган согуш туткундары тууралуу Кызыл Кремл ойломок беле!

Негедир, Азамат Алтайды “чыккынчы” дегендер Абдыкерим Сыдыков, Жусуп Абдыракманов, Евгений Поливанов сыяктуу чыгаандарыбызды жазыксыз жеринен соттоп, айоосуз аттырган жергиликтүү “лөктөрдү” айыпташпайт, согуш туткунуна айланышы ыктымал болгон начар куралданган жоокерлерди (“беш кишиге бир мылтык берип”) күргүштөтүп кан майданга айдаган, алардын укугу тууралуу башын оорутпаган Сталинди жана анын режиминин аткаруучуларын “чыккынчы” дешпейт.

Ооба, Чолпонбай Түлөберди уулу сыяктуу чыгаан баатырларыбыз дзотко боюн таштап, эрдик көрсөтүп курман болушту. Бирок эгерде Чолпонбай ошол акыркы чабуулунда оор жаракат алып, тирүү калып, фашисттик абакка жеткирилген болсо, деги биз анын өмүрүн тилейт белек, же Сталинчилеп өлүмүн тилешибиз керек беле?

1999-2000-жылдары өздөрүн “Өзбекстан исламдык кыймылынын” өкүлдөрү деп атаган террорчулар колго түшүргөн атуулдарыбыздын (анын ичинде аскер кызматындагылардын) ар биринин өмүрүн тилеп, аман-эсен боштондукка чыгышын гана тилеп отурбадыкпы!

Советтер бийлиги ыдыраган соң, менимче, коомубузга өмүр тууралуу жаңыча (же тагыраак айтканда, 70 жылдай унутулган) кишиликтүү түшүнүк орной баштады жана дал ушундай түшүнүк Азамат Алтай жана Төлөмүш Жакып уулу сыяктуу XX кылымдагы бозгунда жүрсө да, эл-жери үчүн кызмат кылган чыгаан атуулдардын өмүр жолун калыс таразалап, алардын ишмердигине калыс баа берүүгө кайрадан жол ачты.

Мындай жаңыча аңдоо болбосо, анда тээ 1930-жылдары Кытайга өз жанын сактап качып кетүүгө мажбур болгон (башкача айтканда, Советтик түзүлүшкө “чыккынчылык” кылган)

айтылуу тарыхчы Осмонаалы Сыдык уулунун (1875-1942) Өктөбүр төңкөрүшүнө чейин эле китеп болуп жарыяланган эмгектерин эгемендик доорунда кайра баспайт элек да.

Азамат Алтайды кыргыз коому туура баалай алды

Айтмакчы, Чыңгыз Айтматов, Түгөлбай Сыдыкбеков, Болот Миңжылкиев, Төлөмүш Океев сыяктуу азыр дүйнөдөн өткөн залкар агаларыбыз тээ Совет доорунда эле Азамат Алтай сыяктуу бозгундагы кыргыз журналисттеринин коомубуз үчүн тарыхый салымын баамдап, өз учурунда аларды баалап-урматтай алышкан.

Жазуучу Казат Акматов, комузчу Чалагыз Исабаев, окумуштуу-сөздүкчү Жолдош Жусаев, коммунист, коомдук ишмер Бейшен Мураталиев сыяктуу агаларыбыз да ошол эле опурталдуу заманда “Азаттыктын” кызматкерлери жана ардагерлери менен тайманбай баарлашкан.

Азыр да уучубуз куру эмес. Эгемен Кыргызстандын энциклопедиясына, окуу китептерге Азамат Алтай жана анын шакирти Төлөмүш Жакып уулу тууралуу макалалар байма-бай жарыялана баштады. Кыргыздын белгилүү драматургу Бексултан Жакиев да Азамат ага тууралуу калыс сөздөрүнөн жанбай келет.

Буюрса, жогоруда учкай белгиленгендей, жакын арада Азамат Алтайдын эскерүүлөрү жана замандаштарынын ага берген баасы тууралуу китеп жарык көрмөкчү. Китептин түзүүчүлөрү Азамат агайдын айтканын же жазганын эч цензурадан өткөрбөстөн (Азамат агай өзү да коммунисттик жана башка ар кандай цензурага каршы тайманбастан күрөш жүргүзүп келбедиби!), анын эскерүүлөрүн так өзүндөй жарыялоону эп көрүп жатат.

Мындай тарыхый окуяларды объективдүү таразага салуучу мамилени мен да кош колдоп, мемуарларды бурмалабастан чыгарууга белсенген башка кесиптештерге да өрнөк катары сунуштаар элем.

